

УДК 94 (477.5)“1930”=411.16

В. О. Доценко

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ УЧАСНИКІВ ЄВРЕЙСЬКОГО АГРАРНОГО РУХУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр. В УКРАЇНІ

У статті на основі налізу архівних джерел, монографічної і періодичної літератури робить спроба відстежити організований радянськими державними органами процес репресій і переслідувань єврейської громадськості, яка активно допомагала і реалізовувала проект зі створення сільськогосподарських переселенських колоній на Півдні України, в Криму і на Далекому Сході. Окремо подано сюжети про долю іноземних громадян представників міжнародних єврейських організацій і благодійних товариств.

Ключові слова: репресії, євреї, Радянський Союз, переселення.

Для сучасного українського суспільства актуальною проблемою залишається можливість повернення до радянської моделі відносин влади і суспільства. Радянська тоталітарна модель управління державою і суспільством використовувала перманентні репресії для придушення будь-яких проявів інакодумства. Окремо репресії використовувались компартійними органами в 1930-ті рр. для зміни соціального і національного складу радянського суспільства. Це була свого роду соціальна інженерія. Тому дослідження радянських репресій направлених проти єврейської громадськості України другої половини 1930-х рр. є актуальною темою для досліджень сучасних українських вчених. Метою статті є спроба проаналізувати особливості репресивної політики радянських владних органів стосовно єврейських громадських діячів учасників реалізації програми єврейського землеустрою другої половини 1930-х рр. в Українській РСР.

Розвиток єврейського землеоблаштування в підрадянській Україні упродовж 1920-х – 1930-х рр. проходив за активного фінансового сприяння вітчизняної та закордонної єврейської громадськості. До більшовицького переселенського проекту зі створення єврейських сільськогосподарських районів на Півдні України, Криму та Далекому Сході долучились відомі добровільні товариства – Агро-Джойнт, ТРП, ЄКТ. Крім того компартійні органи створили радянську організацію Товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих (ТЗЕТ). Спільно вони мали фінансово та матеріально-технічно сприяти переселенцям

Проведення державними органами політики монополізації і підконтрольності державним каральним органам всього суспільного, політичного та ідеологічного життя країни потребувало поступового зменшення впливу, а згодом і розпуску національних громадських організацій, якими були недержавні громадські організації та представництва закордонних добровільних товариств. Влада прагнула поставити під свій контроль єврейську самодіяльність в особі єврейських добровільних організацій.

В кінці 1920-х рр. проти активістів Джойнту та інших закордонних єврейських благодійних товариств розпочалися кампанії з адміністративного та кримінального переслідування. В 1927-28 роках вибірково репресіям було піддано активістів та керівників товариства Могидсона, Мстілева, Розенблата, Цегельницького. [1, с. 46]

На початку 1930-х рр. компартійні органи розпочали кампанію сфабрикованих політичних процесів, направлених проти єврейських активістів закордонних філантропічних товариств. У число головних шпигунів потрапили директор Агро-Джойнту Йосип Розен, його заступники Самуїл Любарський, Іззікіль Гроєр, директор європейського бюро Джойнт Б. Кан, директор Європейської колонізаційної асоціації-філіалу Американського об'єднаного розподільчого комітету З.-Л. Зак. [2] Так, С. Любарський вперше був арештований в 1930 р. і проходив по “Справі агрономів”. Його звинуватили в діяльності, спрямованій на встановлення в Радянському Союзі “буржуазно-демократичного ладу”. В 1938 р. С. Любарського заарештували вдруге і звинуватили в шпигунстві на користь Німеччини і США, а також у підготовці вбивства Молотова і Кагановича. С. Любарського розстріляли на Бутовському полігоні під Москвою 1 вересня 1938 року. [3, с. 132].

В середині 1930-х років в СРСР різко змінюється політична ситуація. Згортається будь-яка політична, економічна та культурна співпраця компартійного керівництва з представниками закордонних громадських рухів на території Радянського Союзу. Компартійні керівники висувують тезу про можливість зміцнілої економіки радянської держави самостійно завершити кампанії аграризації українського єврейства. Представникам закордонних громадських об'єднань, зокрема Агро-Джойнту, було відмовлено у продовженні договорів з допомоги єврейським колоністам Півдня України, Криму та Біробіджану. В жовтні 1937 року доктор Розен звернувся з листом до ТЗЕТу та КОМЗЕТу з проханням продовження спільної з ТЗЕТом діяльності серед колоністів. Перемовини тривали аж до лютого 1938 року і завершилися 22 лютого 1938 року відмовою Агро-Джойнту продовжити економічну діяльність на території СРСР. Товариство згортало всі програми підтримки єврейського землеоблаштування на території Радянського Союзу. [4, с. 140]

В 1937 р. єврейські громадські об'єднання накрила хвиля репресій. Репресіям піддавались представники різних верств суспільства, які були членами товариств. Репресіям піддавали колишніх бундівців, учасників євсекції, розстрілювали колишніх сіоністів, згадуючи їм минулі заслуги.

Серед арештованих активістів та пасивних членів ТЗЕТу були студенти, продавці магазинів, робітники, прораби, пенсіонери, партійні та культурні діячі, вчителі, учасники програм, що проходили під егідою товариства та інші. Висувались різні звинувачення учасникам організації: “за контрреволюційну троцькістську діяльність... за участь в сіоністській організації “Лівий Гехалуц”... за участь в антирадянській

націоналістичній організації Бунд... за шпигунську діяльність на користь литовської розвідки... за участь в військовому фашистському заколоті... за ворожу діяльність в сільському господарстві... за антирадянські висловлювання...", а також – "соціально-небезпечний елемент" і "член сім'ї ворога народу". Так, було заарештовано члена Політбюро ЦК КП(б)У і учасника товариства М. Хатаєвича. В молодості він вів підпільну роботу серед робітників Гомеля, був членом Поліського комітету більшовиків, пройшов через арешти і заслання, воював. Працював секретарем Одеського губкому, брав активну участь в здійсненні програми переселення. В 1933 р. став секретарем Дніпропетровського обкому, а через чотири роки – другим секретарем ЦК компартії України. В 1937 р. його заарештували і засудили до розстрілу. [5, с. 185]. На зміну репресованому керівництву товариств призначались нові керівники, які не зважаючи на прояви безмежної вірності партії та особисто товаришу Сталіну також зникали.

Останньою крапкою в діяльності єврейського громадського землеоблаштування стали масові репресії проти його керівників. Починаючи з очільників районних відділень і закінчуючи центральними установами, скрізь відбувалися арешти керівників товариств. Вони проходили водночас із репресіями проти єврейських громадських організацій, зокрема, ЕКТ. Активістів єврейського колонізаційного товариства органи НКВС звинуватили в шпигунстві на початку 1930-х років. Спецслужбісти дотримувалося тези, що закордонна допомога грала роль троянського коня. На думку працівників НКВС, отримуючи допомогу від благодійних товариств та світового єврейства, єврейські колоністи були у незрівнянно кращому становищі, ніж українські колективні господарства, які ледь животіли, не маючи в більшості випадків необхідної техніки і ремонту, господарських споруд, кваліфікованих спеціалістів. Це викликало підозру і лют з боку державних і партійних структур. Єврейські поселення не відчували дефіциту будівельних матеріалів, оскільки вони безперервно надходили з-за кордону, а місцеве населення терпіло хронічну нестачу будівельних матеріалів. Підступами міжнародного сіонізму пояснювався і факт ігнорування абсолютно більшістю єврейських колоністів колективізації. Місцеві поселенці записувалися у колгоспи вкрай неохоче, після відомої постанови ЦК ВКП(б) "Про боротьбу з викривленням партійної лінії у колгоспному русі" з єврейських колгоспів вийшло 80 % селян, що лише зміцнювало позиції борців із сіонізмом.

До тюремних камер НКВС потрапив О. Фегін – завідувач Миколаївської переселенської контори Єврейського колонізаційного товариства. Дуже швидко працівники НКВС зшили білими нитками кримінальну справу і вчинили суд, швидкий та неправий. 11 квітня 1938 р. трійкою НКВС Дніпропетровської області О. Фегін був засуджений до розстрілу [6, с. 333]. В сіоністській антирадянській діяльності були звинувачені члени товариства – агроном колгоспу "Червоний Кавказ" Л. Годлевський та його брат М. Годлевський, завідувач кафедри бджільництва Кримського сільгоспінституту. У 1938-1939 роках ЕКТ та інші організації подібного профілю були ліквідовані остаточно. Громадян іноземних держав примусово вислали за кордон, своєї країни – репресували. Найпоширенішим звинувачуванням при арешті стала їх приналежність до буржуазно-націоналістичних організацій. В телеграмі НКВС УРСР № 83921 наказувалось місцевим органам "Негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувавши антирадянський сіоністський актив. Про проведені заходи і результати слідства доповісти до 3 січня 1938 р." [6, с. 334]

Особливого розвитку репресії набрали 1937 року. На початку року було виключено із складу президії Всеукраїнського ТЗЕТу Хайта і членів Ради Всеукраїнського ТЗЕТу Наумова та Баканурського як ворогів народу [7, арк. 8]. 26 липня 1937 р. було виключено із складу президії першого пленуму Всеукраїнського ТЗЕТу і заарештовано як ворога народу Дитюка. Із членів товариства було виключено голову Дніпропетровського обласного ТЗЕТу Білявського [7, арк. 34]. В рішенні Дніпропетровський облвиконкому КП(б)У повідомлялося про те, що Білявський втратив довіру партії. За прояви ворожих дій проти партії знято з посади секретаря Всеукраїнського ТЗЕТу Гутермана [7, арк. 35]. Того ж року було висловлено недовіру керівництву Харківського облзету і всім керівникам районних відділень області за невиконання планів по переселенню до ЄвАО. Керівництво звинуватили у невмінні організувати управління. На засіданні 15 жовтня 1937 р. було виведено зі складу президії Всеукраїнського ТЗЕТу Маца. Причиною стало виключення з партії його товариша і самого Маца як "нерозброєного буржуазного націоналіста".

У 1937 р. працівниками НКВС була сфабрикована справа про республіканський центр "Бунд", за якою були заарештовані завідувач кафедри Одеського університету Л. Абрам, секретар Калініндорфського райпарткому КП (б) У Н. Лур'є (він же був одним із керівників ТЗЕТу), письменник Д. Ман, завідувач відділом нацменшин ЦВК УРСР П. Красний, бухгалтер-ревізор Д. Шнидр. У звинувачувальному вирокі говорилося, що на Україні проживає ряд колишніх діячів єврейської національної партії, що пов'язані між собою і проводять активну контрреволюційну діяльність. Притягнуті по справі були названі шпигунами іноземних розвідок і звинувачені в проведенні активної ворожої діяльності. Слідство нібито встановило, що за завданням іноземних розвідувальних органів в своїй ворожій діяльності вони об'єднувались з учасниками інших контрреволюційних організацій в СРСР [6, с. 335].

На початку 1938 р. радянські установи спробували відновити єврейське землеробство на місцях, було створено відділення ТЗЕТу в нових областях – Житомирській та Чернігівській. Але це не могло реанімувати діяльність радянських переселенських організацій. Більшість членів КОМЗЕТу були репресовані і знищені як єврейські націоналісти. 1937 р. було закрито і друкований орган ТЗЕТу – "Трибуну" (постановою ЦК ВКП(б)У в листопаді 1937 р. про припинення видання, опублікованою в січні 1938 р.) [8, арк. 10].

Репресованими були і керівники товариства минулих років, які відійшли від нього. Показовою є справа керівника Харківського відділення товариства в 1929-1931 рр. Н. Лондона. Ной Мойсейович Лондон був вихідцем із сім'ї єврейського коваля, який проживав в с. Упирова Гродненської губернії. Народився він у 1888 році. З 1905 р. брав активну участь в Бунду, був заарештований. В 1910 р. емігрує до США. Працює на швейних майстернях, а в 1914 р. вступає до соціалістичної партії. Він підтримував більшовиків під час подій

жовтня 1917 р. Один із активних учасників створення комуністичної партії Америки. В 1926 р. на запрошення радянського уряду приїжджає на роботу в СРСР і працює в тресті Донвугілля. З часу переїзду до Радянського Союзу стає активним учасником руху по допомозі єврейському переселенському руху. В 1927 р. вступає до Харківського осередку ТЗЕТу. І протягом двох років очолює Харківський ТЗЕТ. Одночасно Н. Лондон бере активну участь в роботі організації Гезкульт. Як активний учасник товариства та інженер за освітою, в 1930 році він відвідав разом із делегацією представників американських добровільних товариств Біробіджан та склав програму розвитку транспорту в регіонах єврейського переселення. Згодом його переводять на іншу роботу і Лондон від'їжджає з Харкова. В 1937 р. Н. Лондона звинуватили в шпигунстві на користь Великобританії, у створенні в роки роботи у Товаристві правої організації, що мала за мету вчинення диверсій та зрив планів проведення переселенських компаній. Трійка НКВС засудила його до десяти років ув'язнення в таборах суворого режиму.

Репресували і керівний склад Всесоюзного ТЗЕТу. Було заарештовано С. Діманштейна, С. Агурського, А. Чемериського. У кожного з них долі після арешту склались однаково. С. Діманштейн – комісар з єврейських питань, з жовтня 1918 р. також Голова Центрального бюро євсекцій, редактор першої радянської газети на ідиш “Емес”, нарком праці Литовсько-Білоруської СРР, нарком освіти Туркестану, завідувачий національним сектором ЦК партії більшовиків, голова ТЗЕТу, директор Інституту національностей в Москві. Заарештований в 1938 р., звинувачений в шпигунстві на користь англійської розвідки, розстріляний.

С. Агурський – партійний діяч, історик революційного руху, заступник голови Центрального бюро євсекцій, член-кореспондент Білоруської академії наук, брав участь в діяльності ТЗЕТу. Заарештований в 1938 р., помер на засланні в Казахстані.

А. Чемериський – учасник партії Бунд, з 1920 р. голова Центрального бюро євсекцій, проводив жорстку політику з придушення національних форм єврейського життя. Учасник ТЗЕТу та вирішення питань аграрного облаштування єврейства містечок. Його ім'ям назвали центр єврейського національного району на Україні – селище Чемериськ, згодом перейменований на Сталіндорф. Заарештований в 1939 р., загинув в таборі [9, с. 212-215].

У першій половині 1938 р. на Дніпропетровщині органами НКВС було заарештовано 59 євреїв – колишніх або діючих працівників Агро-Джойнту. З них 25 було засуджено за активну шпигунську діяльність на користь англійської та німецької розвідки. [2]

Остаточне рішення про ліквідацію переселенських організацій, а з ними і Всеукраїнського ТЗЕТу Раднарком прийняв 11 травня 1938 р. постановою “Про ліквідацію ТЗЕТу і передачі всіх прав Наркомзему”. 15 травня президія центральної ради ТЗЕТу постановила виділити централізовану ліквідаційну комісію, яку очолила О. Юрлова [7, арк. 44-45]. На основі постанови ліквідком центральної ради ТЗЕТу розпочав діяльність по ліквідації товариства і передачі справ Наркомзему СРСР, ліквідком направив до Всеукраїнського ТЗЕТу вимогу організувати ліквідаційну комісію і на Україні в складі 3-х чоловік з числа членів правління, членів ревкомісії і представника земвідділу. Правління отримало документи, в яких зазначалася сфера діяльності ліквідаційної комісії, зокрема, ліквідація всіх районних організацій, що перебувають під керівництвом Всеукраїнського ТЗЕТу, а також всіх осередків товариства, знищення всіх членських білетів і марок, розрахунок з кредиторами, звільнення з посад всіх співробітників, за виключенням розрахункового апарату, передача в Москву всіх коштів товариства і, останнє, направлення до ЦП ТЗЕТу всіх незакінчених договорів і зобов'язань. Ліквідація товариства мала завершитися до 20 червня [7, арк. 11]. Президія Всеукраїнського ТЗЕТу на засіданні 27 травня 1938 р. також прийняла рішення організувати ліквідаційну комісію Всеукраїнського ТЗЕТу в складі 3-х чоловік. Головою ліквідкома став член президії Всеукраїнського ТЗЕТу І. Кобринський, до складу комісії увійшли член ревкомісії Х. Зафран і представник Наркомзему УРСР [8, арк. 12]. 29 травня 1938 р. прийшла нова директива про ліквідацію ліквідкомісії. На її місці мав працювати “відповідальний товариш” із складу президії. В кожному обласному і районному відділеннях ТЗЕТу для передачі усіх справ місцевим відділенням Наркомзему виділялося по одному відповідальному представнику [8, арк. 21]. Визначено новий строк повної ліквідації товариства – 1938 р. [8, арк. 149]. Робота по ліквідації товариства проходила швидкими темпами, і вже 8 липня 1938 р. “центрліквідком ТЗЕТу” звітував Наркомзему про ліквідацію товариства. В звіті зазначалося, що залишилися невіршеними деякі справи пов'язані з бухгалтерією і кінцевим балансом [8, арк. 215]. Згодом, відповідно до вказівок травневого (1939 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), була здійснена перебудова всієї системи переселенської справи в країні. Замість існуючих раніше Переселенського бюро Наркомзему при РНК СРСР було утворено Переселенський відділ НКВС, який мав керувати переселенськими процесами в межах СРСР. Така централізація й універсалізація органів керівництва переселення стала продовженням ліквідації Агро-Джойнту, КОМЗЕТу і ТЗЕТу – організацій, що займались питаннями земельного облаштування виключно євреїв [10, с. 86].

Отже, з середини 1930-х рр. компартійні органи поступово згортають проекти пов'язані з створенням єврейських переселенських сільськогосподарських колоній на Півдні України, Криму та на Далекому Сході СРСР. Згорання переселенського руху відобразилось і на діяльності добровільних товариств, які своїм основним завданням ставили допомогу переселенцям. Під удар репресивної системи потрапили ТЗЕТ, представництва Агро-Джойнту, ЕКТ та ТРП. Владні органи як в центрі, так і на місцях поступово обмежували власну співпрацю з відділеннями товариств, закривали існуючі осередки організацій на підприємствах, поступово зменшувалось фінансування проектів. Упродовж 1937-1938 рр. радянські спецслужби ліквідовують всіх активних учасників єврейського громадського аграрного руху. Ліквідуються національні райони.

Джерела та література

1. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX века) / Л.Е. Беренштейн. – К.: [б.в.], 1996. – 195 с.
2. Дніпровець В. Оббріхана благодійність. Компрометація і закриття єврейських благодійницьких організацій в Україні у 1920-1930 роках / В. Дніпровець // Електронний ресурс: www.archives.gov.ua Режим доступу: www.sbu.gov.ua.
3. Бейзер М. Американский брат: Джойнт в России, СССР, СНГ / М. Бейзер, М. Мицель. – Иерусалим: Америк. еврейский объедин. распределительный ком. "Джойнт", 2004. – 208 с.
4. Барковец А. Об основных этапах деятельности "Агро-Джойнта" в СССР: (По материалам Гос-архива Российской Федерации) // Вестник еврейского университета в Москве. – 1996. – № 2 (12). – С.134-144.
5. Рабинович Я. И. В поисках судьбы. Еврейский народ в круговороте истории. В 3-х книгах. Кн. 2. / Я.И. Рабинович. – М.: Международные отношения, 2002. – 576 с.
6. Шитюк М.М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – початок 50-х років: Дис. ... доктора істор. наук / М.М. Шитюк. – К.: Інститут історії України, 2001. – 435с.
7. ЦДАВО України. – Ф.571. – Оп.2. – Спр.399.
8. ЦДАВО України. – Ф.571. – Оп.2. – Спр.528.
9. Кандель Феликс Книга времени и событий. История российских евреев (М.Кипнис (науч. ред.)). – Т.3: История евреев Советского Союза (1917-1939). – М.: Мосты культуры, Иерусалим: Гешарим, 2002. – 485с.
10. Орлянский В.С. Євреї в Україні у 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект / В.С. Орлянский. – Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. – 240 с.

Dotsenko V. O. Repressions against the Jewish agrarian movement in the second half of the 1930s in Ukraine.

The attempt to follow process of Soviet authorities repression and prosecution of Jews who actively helped with realization of Soviet project aimed at creation of migratory agricultural colonies in Southern Ukraine, Crimea and Far East, is made in the article on the basis of archival sources, monographic and periodic analysis. The plots concerning foreign citizens who represented international Jewish organizations and charity associations are represented separately.

Key words: repressions, Jews, Soviet Union, migration.

Доценко В. О. Репрессии против еврейского аграрного движения второй половины 1930-х гг. в Украине.

В статье на основе анализа архивных источников, монографической и периодической литературы делается попытка проследить организованный советскими государственными органами процесс репрессий и преследований еврейской общественности, которая активно помогала и реализовывала советский проект по созданию сельскохозяйственных переселенческих колоний на Юге Украины, в Крыму и на Дальнем Востоке. Отдельно подано сюжеты о судьбе иностранных граждан представителей международных еврейских организаций и благотворительных обществ.

Ключевые слова: репрессии, евреи, Советский Союз, переселение.